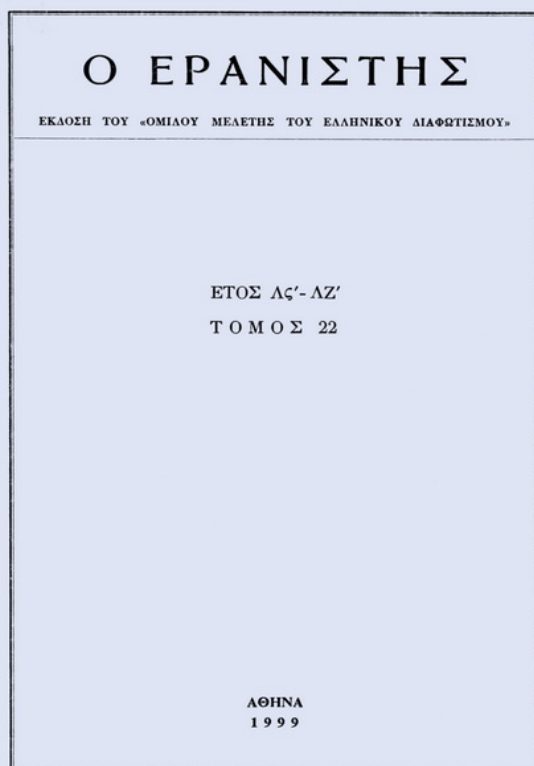

The Gleaner

Vol 22 (1999)

Το μαθητικό τετράδιο του Ελευθερίου (Ευγενίου) Βούλγαρη

Boris Fonkic

doi: [10.12681/er.181](https://doi.org/10.12681/er.181)

To cite this article:

Fonkic, B. (1999). Το μαθητικό τετράδιο του Ελευθερίου (Ευγενίου) Βούλγαρη. *The Gleaner*, 22, 80–89. <https://doi.org/10.12681/er.181>

ΤΟ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ (ΕΥΓΕΝΙΟΥ) ΒΟΥΛΓΑΡΗ

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ είναι άναμφίβολα κεντρική για τὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἑλληνορωσικὲς σχέσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες παρουσιάστηκε ἀρκετὸ νέο ὕλικό, σημαντικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῆς δραστηριότητος τοῦ Βούλγαρη στὴ Ρωσία. Μετὰ ἀπὸ προσπάθειες καὶ ἔρευνα τοῦ ἀμερικανοῦ ἱστορικοῦ St. Batalden, ὅπως ἐπίσης καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων, ταυτίστηκαν τὰ αὐτόγραφα ὀρισμένων ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Βούλγαρη, σημαντικὰ ἔγγραφα τεκμήρια ποὺ ἀφοροῦν τὴ δραστηριότητα τοῦ διαπρεποῦς αὐτοῦ ἑλληνα διαφωτιστῇ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριάντα πέντε τελευταίων ἐτῶν τῆς ζωῆς του.¹

Σήμερα θὰ θέλαμε νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κοινοῦ σὲ μερικὰ νέα χειρόγραφα, αὐτόγραφα τοῦ Βούλγαρη, ἱστορικὸ ὕλικό ποὺ παρέμεινε ὡς τώρα ἐκτὸς τοῦ ἐρευνητικοῦ πεδίου τῶν εἰδικῶν. Πρόκειται ὥστόσο γιὰ ὕλικό ποὺ συμπληρώνει οὐσιαστικὰ τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὴ βιογραφία του, διαφωτίζοντας μερικὲς σελίδες τῆς ζωῆς τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ "Ἑλληνα, καὶ μάλιστα ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δραστηριότητάς του στὴ Ρωσία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πρόωμη ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του καὶ ἐνῶ ἀκόμα διαμορφώνονταν οἱ βάσεις τῶν γνώσεων τοῦ μελλοντικοῦ ἐπιστήμονα-ἐγκυκλοπαιδιστῇ. Ἡ πλειονότητα τῶν νέων αὐτῶν ἀνακαλύψεων ἔγινε στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου στὴν Οὐκρανία.

Περιγράφοντας στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '80 τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, ἐντοπίσαμε τέσσερις κώδικες μὲ αὐτόγραφα τοῦ Βούλγαρη, τοὺς ἀρ. 84, 137, 143 καὶ 144. Τὸ σημαντικότερο

---

1. St. K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *Ὁ Ἑρμειστής* 13 (1977), 1-22· ὁ ἴδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Ν. Ὑόρκη 1982· Ἀνὸς Πολίτης - Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* [ΕΤΕ] 6 (1994), 435.

ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀναμφίβολα τὸ χειρόγραφο ἀρ. 84. Πρὶν ὅμως παρουσιάσουμε ἀναλυτικὰ τὸ χειρόγραφο αὐτό, θεωροῦμε σκόπιμο νὰ δώσουμε κάποια στοιχεῖα καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τρία.

Τὸ χφ ἀρ. 137 εἶναι ἓνας μεγάλος τόμος (323 φύλλα μὲ διαστάσεις 285-290×198). Περιλαμβάνει τὴ Θεολογικὴ πραγματεία σὲ τέσσερα βιβλία, γραμμένη ὁλόκληρη —ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες σελίδες (214-214^v, 219-219^v)— μὲ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη.

Τὰ χειρόγραφα ἀρ. 143 καὶ 144 ἀποτελοῦν δύο τόμους τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας» τοῦ Μελετίου, ἀντιγραμμένης τὸ 1747 «χειρὶ Δημητρίου παπα Ἀντωνίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»: τὸ ἀρ. 144 περιλαμβάνει τὰ ὀκτὼ πρῶτα βιβλία, ἐνῶ τὸ ἀρ. 143, τὰ βιβλία ἀπὸ τὸ ἕνατο ἕως τὸ δέκατο ἑβδόμο τοῦ ἔργου, ποὺ ἦταν πολὺ διαδεδομένο στὸν ἐλληνικὸ κόσμο τὸν 18ο αἰῶνα. Καὶ στοὺς δύο τόμους ἀπαντοῦν marginalia τοῦ Βούλγαρη μὲ καφὲ σκοῦρο μελάνι, τὰ ὁποῖα στὴν οὐσία ἀποτελοῦν διόρθωση τοῦ κειμένου καὶ ἐπεξηγήσεις μεμονωμένων χωρίων. Περισσότερα ἔχνη παρόμοιαις ἐργασίας ἀπαντοῦν στὸν κώδικα ἀρ. 144· στὸ verso τοῦ πρώτου φύλλου ὑπάρχει ἓνα δυσανάγνωστο ἐπίσης διαγραμμένο ἐκ τῶν ὑστέρων κτητορικὸ σημεῖωμα: «Καὶ τόδε Εὐγενίου Βουλγάρεως...».

«Ὅλα τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε ἀνήκουν προφανῶς στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βούλγαρη ποὺ παρέμεινε στὴν κατοχὴ του μετὰ τὴν πώληση πολλῶν ἀπὸ τὰ βιβλία του στὸν πρίγκιπα Γκ. Α. Ποτέμκιν. Τὸ μέρος τῶν βιβλίων ποὺ δὲν πωλήθηκε παρέμεινε γιὰ ἄρκετὸ καιρὸ στὸ Αἰκατερινოსλάβ. Μὲ αὐτὰ πιθανότατα τὰ λίγα χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία σχετίζονται καὶ οἱ κώδικες ποὺ παλαιότερα ἀνῆκαν στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ Β' (1757-1761, † 7.12.1779), φίλο καὶ προστάτη τοῦ Βούλγαρη, τὰ ὁποῖα ἐπίσης στὴ συνέχεια συμπεριλήφθηκαν στὴ συλλογὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὸ χειρόγραφο ἀρ. 84, τοῦ ὁποίου θὰ παρουσιάσουμε μιὰ λεπτομερὴ περιγραφὴ, ὅπως καὶ θὰ δώσουμε τὴν ἱστορία του ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς δημιουργίας του ἕως τὴν ἑνταξή του στὴ συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου.

18ος αἰώνας (πρῶτο τρίτο), χαρτί, 100 φφ. 196×146/7.

(Σελ. 1-95) Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως τοῦ ὑστερον διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετωνομασθέντος Ἐκθεςις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων. (Σελ. 95) Τέλος τῶν ἐπιστολικῶν τύπων.

1
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

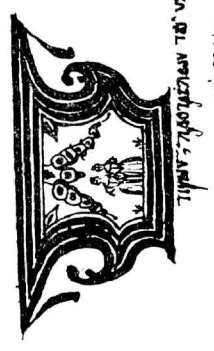
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Χρ Χάρκοβου 84, σ. 95 και 97.

(Σελ. 97-140) Ἀφθονίου σοφιστοῦ προγυμνάσματα, ἅπερ ἤρξαμεθα (sic) σπουδάζειν ἐν ἔτει ,αψλά', ἐν μηνὶ ἀπριλίῳ 26. (Σελ. 140) Τέλος τῶν προγυμνασμάτων Ἀφθονίου σοφιστοῦ, τῷ δὲ ἐνιαίῳ φωτὶ δόξα καὶ κλέος.

(Σελ. 145-168) (χωρὶς τίτλο) *Inc.* Περί περιόδου. «Ἡ περίοδος κατὰ τὸν Σταγυρίτην λέξις ἐστὶν ἀρχὴν ἔχουσα καὶ τελευτὴν αὐτὴν καθ' αὐτήν...». Ἑρμηνεῖες τῶν Λουκιανοῦ, Ἰσοκράτους, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. (Σελ. 148-168) Προγύμνασμα α^{ον} περί περιόδου. *Des.* ἐπὶ τὴν θάλασσαν φέρεται προσέτι ἀπὸ τὸν πετεινῶν, μελισσῶν, ἀνθρώπων καὶ (λοιπά ;)). Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα καὶ κλέος.

(Σελ. 171-190) Σύνοψις εἰς τὴν ποιητικὴν μέθοδον τὰ ἀναγκαιότερα περιέχουσα χάριν τῶν φιλομαθῶν ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ λογιωτάτου ἱερομονάχου Χριστοφόρου τοῦ Ἐμποροκομίτου κατὰ τὸ ,αψκβ' κοσμωσωτήριον, κατὰ μῆνα ἀπρίλλιον εἰς Κερκύραν. (Σελ. 190) Τέλος τῷ δὲ θεῷ δόξα καὶ κλέος.

Χαρτί: γκρίζο, κακῆς ποιότητος. In-4ο. Ὑδατόσημα: Παρόμοια με Laucevičius 2834, χρονολογημένο στὸ 1714.²

100 φφ.: I (ἀρχὲς 19ου αἰ.) + 190 σελ. (= 95 φφ.) + IV φφ. (ἀρχὲς 19ου αἰ.). φφ. I-I^v, σελ. 96, 141-144, 169-170, φφ. I-IV^v ἄγραφα.

Τετράδια: quaterniones, χωρὶς ἀρίθμηση.

Μελάνι καφετὶ (μὲ σταχτόχρωμη ἀπόκλιση), ἀποχρώσεις ἀπὸ ἔντονη ἕως θαμπή. Τὰ πρωτογράμματα εἶναι χρωματισμένα μὲ μελάνι, σελ. 95: σχέδιο μὲ πένα.

Ἐπιφάνεια κειμένου: σελ. 1-95, 22 στίχοι ἀνὰ σελίδα, 127/30×87/90. σελ. 97-190, 22-23 στίχοι ἀνὰ σελίδα, 157/62×115/7.

Ὅλο τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἓνα χέρι, τοῦ Ἐλευθερίου Βούλγαρη.

Σελ. 1 κάτω περιθώριο: κτητορικὸ σημείωμα τέλους 18ου αἰ. μὲ μαῦρο μελάνι: «Ἐκ τῶν Εὐγενίου [τοῦ] μαθητεύοντος», ποὺ εἶναι μουντζουρωμένο ἀπὸ πάνω μὲ πυκνὸ σπινθῆ ἀπὸ καφετὶ σκοῦρο μελάνι μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκρύψει τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τοῦ χειρογράφου.

Στάχωση ἀρχῶν 19ου αἰῶνα, χαρτόνι περιβεβλημένο ἀπὸ μαῦρο δέρμα μὲ στάμπα.

Χάρη στὴ σημείωση τοῦ ἴδιου τοῦ Βούλγαρη σχετικὰ μὲ τὴν ἑναρξὴ τῆς μελέτης τῶν Προγυμνασμάτων τοῦ Ἀφθονίου τὴν 26 Ἀπριλίου

2. E. Laucevičius, *Paper in Lithuania in XV-XVIII centuries*, Βίλνιους (Vilnius) 1967.

1731, μπορούμε νά τοποθετήσουμε τή δημιουργία όλόκληρου τοῦ κώδικα στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1730. Τὰ ὑδατόσημα τοῦ χειρογράφου δὲν ἀποκλείουν τὴν ὑπόθεση αὐτή. Δυστυχῶς, δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βούλγαρη, ὅταν παρακολουθοῦσε μαθήματα βασικῆς καὶ μέσης παιδείας στὴν Κέρκυρα, τὰ ἄλλα Ἴονια Νησιά καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἄρτα καὶ τὰ Ἰωάννινα. Οὐσιαστικά, ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ μέχρι τὴν κουρά του δὲν διαθέτουμε οὔτε μία σαφὴ χρονολογία ἀπὸ τὴ βιογραφία του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ κώδικας τῆς Ἐπιστημονικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ συμπλήρωμα στὰ στοιχεῖα τοῦ εἵδους του καὶ μᾶς ἐπιτρέπει ὡς ἓνα σημεῖο νά γνωρίζουμε τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας τοῦ Βούλγαρη κατὰ τὴν προαναφερθεῖσα περίοδο. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι βρίσκεται ἀκόμα στὰ Ἴονια Νησιά.

Τὸ μαθητικὸ αὐτὸ τετράδιο τοῦ Ἐλευθερίου Βούλγαρη, στὴ συνέχεια, κατὰ πάσα πιθανότητα παρέμεινε στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη καὶ ἐνῶ ἐξελίχθηκε σὲ περίφημο ἐπιστήμονα καὶ γνωστότατο σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο διδάσκαλο, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης φύλαξε μεταξὺ τῶν πολλῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων τῆς συλλογῆς του αὐτὸ τὸ μικρὸ χειρόγραφο, μαρτυρία τῶν πρώτων του βημάτων στὴν πορεία τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὸ τὸ χειρόγραφο, μαζὶ μὲ μερικοὺς ἄλλους κώδικες, αὐτόγραφέα του ἢ μὲ προσωπικὰ ἔγγραφα του, παρέμεινε στὴν κατοχὴ τοῦ Βούλγαρη καὶ μετὰ τὴν πώληση μεγάλου μέρους τῶν βιβλίων του στὸν πρίγκιπα Γκ. Α. Ποτέμκιν.³ Ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου ἀρ. 84, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βούλγαρη († 27 Μαΐου 1806), διαμορφώθηκε ὡς ἑξῆς.⁴

Κατὰ πάσα πιθανότητα, κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ἔτους 1806 τὸ μαθητικὸ αὐτὸ τετράδιο μαζὶ μὲ τέσσερα ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη (στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρκοβου φέρουν τὴν ἀρίθμηση 137, 143, 144 καὶ 286) κατέληξε στὴ Μόσχα. Μαζὶ τοὺς βρέθηκαν καὶ δέκα ἀκόμα κώδικες ποὺ ἀνῆκαν παλαιότερα στὸν πρῶτον Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Σεραφεῖμ Β' (1757-1761) καὶ στὴ συνέχεια, μετὰ τὸν θάνατό του, περιῆλ-

3. Βλ. St. K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, ὁ.π., σ. 75.

4. Παραθέτουμε ἐδῶ μία σύντομη παρουσίαση μερικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνάς μας γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς συλλογῆς ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου, τὴν ὁποία σὲ ἐκτενέστερη μορφή θὰ δημοσιεύσουμε σὲ προετοιμαζόμενο ἤδη γιὰ ἔκδοση Κατάλογο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς αὐτῆς.

θαν στα χέρια του (Ἐπιστημονική Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου, ἀρ. 107, 108, 109, 121, 122, 138, 145, 365, 389 καὶ 390). Δὲν ἀποκλείεται τὰ χειρόγραφα αὐτὰ νὰ σχετίζονται μὲ τὰ βιβλία ἐκεῖνα πού, σύμφωνα μὲ τὴ διαθήκη τοῦ Βούλγαρη, ἔπρεπε νὰ ἀποσταλοῦν στὴ Μόσχα στὸν Ζώη Ζωσιμά.⁵

Στὴ Μόσχα, στὰ δεκαπέντε αὐτὰ χειρόγραφα προστέθηκε καὶ ἓνα ἀντίγραφο μὲ ἔργα τοῦ Ἀράτου, τοῦ Κλεομήδους καὶ τοῦ Νικομάχου (πρῶτο τρίτο τοῦ ΙΔ' αἰώνα) πού ἔφερε στὴ Ρωσία τὸ 1655 ἀπὸ τὴ Μοὴ Βατοπεδίου ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ, παρέμεινε ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν στὴν Πατριαρχική (Συνοδική) Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας καὶ στὴ συνέχεια περὶ τὸ 1784 ἐκλάπη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Chr. F. Matthaei καὶ μεταφέρθηκε στὴ Γερμανία. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ὑπόλοιπων ἐλληνικῶν χειρογράφων πού ἀπέκτησε ὁ Matthaei μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὴ Μόσχα, τὸν κώδικα τοῦ Ἀράτου δὲν τὸν πούλησε στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Δρέσδης,⁶ ἀλλὰ τὸν ξανάφερε στὴ Ρωσία τὸ ἔτος 1803 (ἀπὸ τὸ 1804 ὁ Matthaei κατέλαβε καὶ πάλι τὴν ἔδρα τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς γραμματείας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ (στὸ Χάρκοβο θὰ τοῦ δοθεῖ ὁ ἀριθμὸς 369), ὅπως ἐπίσης καὶ ἓνας ἀκόμα κώδικας, περγαμηνὸς τοῦ ΙΒ' αἰώνα (ἀρ. 134) μὲ ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Ὀλυμπίοδώρου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἀνδρέου τοῦ Κρητὸς καὶ ἄλλων, πού ἴσως προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Matthaei,⁷ μαζὶ μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη στὴ Μόσχα περιῆλθαν ἀπὸ ἄγνωστο πρόσωπο, ὡς μία ἐνιαία συλλογὴ, στὴν κυριότητα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1807 καὶ ἀμέσως περιγράφηκαν ἀπὸ τὸν βιβλιοθηκάριο J. N. Belin de Ballu.⁸

Ἔτσι, τὸ μαθητικὸ αὐτὸ τετράδιο τοῦ μελλοντικοῦ ἐπιστήμονα καὶ

5. Βλ. St. K. Batalden, *ὁ.π.*, σ. 91.

6. Σχετικὰ βλ. O. v. Gebhardt, *Christian Friedrich Matthaei und seine Sammlung griechischer Handschriften*, Λιψία 1898, σ. 102-103.

7. Ἔτσι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, θεωροῦσε ὁ O. v. Gebhardt (*ὁ.π.*, σ. 103). Στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο (ἀπὸ παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ μελέτῃ προκύπτει ὅτι ἀντιγράφηκε στὴ Νότια Ἰταλία, κατὰ πάσα πιθανότητα στὸ Παλέρμο), ἐκτὸς ἐνὸς κτητορικοῦ σημειώματος τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὸ φ. 31 (ἐκ τῶν τοῦ Γεωργίου ἐκ Τρίκκης τοῦ ἱερόπαιδος), δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἔχνη κυριότητος κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰώνα.

8. J. N. Belin de Ballu, «Notitia et descriptio aliquot codicum mancriptorum qui reperiuntur in Bibliotheca Universitatis imperialis, quae Charkoviae floret», *Conspectus praelectionum a 17a Augusti 1807 ad 30am Junii 1808 anni, in Caesarea Universitate Charkoviensi publice habendarum*, Χάρκοβο 1807, σ. III-X.

διαφωτιστῇ Εὐγενίου Βούλγαρη βρέθηκε στὸ Χάρκοβο καὶ σώζεται στὸ πλαίσιο τῆς συλλογῆς τῶν 24 ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ φυλάσσεται ἐκεῖ μέχρι σήμερα.

Τελειώνοντας ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σημασία ἐνὸς ἄλλου αὐτόγραφου κώδικα τοῦ Βούλγαρη ποὺ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς δραστηριότητάς του κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς διαμονῆς του στὴν Οὐκρανία. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Sächsisch-Landesbibliothek τῆς Δρέσδης Da 54, τὸ ὁποῖο οὐδέποτε ἀποτέλεσε ἀντικείμενο μελέτης τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Βούλγαρη. Ὡστόσο τὸ κείμενο τοῦ χφ (14 φύλλα, διαστ. 235×175) εἶναι γραμμένο ὁλόκληρο μὲ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη. Ἔτσι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα νέο ἄγνωστο αὐτόγραφό του.

Ἡ σημασία τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἀνέξεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Βούλγαρη, τὸ ὁποῖο μέχρι σήμερα δὲν συμπεριλαμβανεται στὰ γνωστά του κείμενα: ὁ κώδικας στὰ φφ. 1-12 περιέχει τὸ ἔργο «Ἐκθεσις τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου ἥτοι τῆς λεγομένης μικρᾶς Ταταρίας» καὶ στὰ φφ. 13-14 περιέχει ἓνα ἐπίμετρο στὸ βασικὸ κείμενο «Παράρτημα ἐν ᾧ Δεκάς ἀνδρῶν τῶν ἐκ τοῦ Σκυθικοῦ γένους περιωνύμων». Τὸ χφ Da 54 περιέχει τὴν τελικὴ μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἡ «Ἐκθεσις τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου» δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα κείμενο ἀντιγραφμένο ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ὡς γραφέα, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ προσωπικὸ τοῦ ἔργο: αὐτὸ πιστοποιεῖται τόσο ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του ποὺ ἀναπτύσσει τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς Κριμαίας κυρίως ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγές, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μνεία στὸ φ. 12 τῆς νίκης τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης τὸ 1774 ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ τὸ νέο καθεστῶς τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία λεγόταν «Μικρὰ Ταταρία».

Τὸ ἔργο αὐτό, πιστεύουμε, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι στὸ κείμενο ὑπάρχει τὸ ἔτος 1774 —τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ *terminus post quem*. Ὑπάρχει ὥστόσο σοβαρὴ βάση ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου καὶ ἴσως καὶ τὸ σύνολό του μὲ τὸ ἔτος 1781.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ὑπῆρξε ἀρχιεπίσκοπος Χερσῶνος ὁ Βούλγαρης δὲν εἶχε οὔτε τὸ χρόνο ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴν ἐπιθυμία νὰ συνεχίσει τὴ δραστηριότητά του ὡς συγγραφέας καὶ ἐπιστήμονας. Καὶ μόνον ὅταν ἐγκατέλειψε τὴ σημαντικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ διοικητικὴ αὐτὴ θέση καὶ ζοῦσε ἀρχικὰ στὴν Πολτάβα καὶ στὴ συνέχεια στὴ Χερσῶνα,

ἐπέστρεψε στὴ συνήθη του ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Χερσώνα ὁ Βούλγαρης παίρνει μίαν ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Ποτέμκιν ποὺ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία στὸν ἑλληνα λόγιον, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ πρίγκιπα, «διαθέτει διαχρονικὲς γνώσεις καὶ εἶναι συγχρόνως ὁ Ἡσίοδος, ὁ Στράβων καὶ ὁ Χρυσόστομός μας», νὰ κάνει τὴν περιγραφὴ «τῆς ἱστορικῆς περιοχῆς μας» καὶ νὰ δείξει «ποια ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ποῦ ζοῦσαν στὰ παλαιὰ χρόνια οἱ Σλάβοι καὶ τί ἦταν ἡ Ὀλβία, ἡ Μελιτόπολη, ἡ νῆσος τοῦ Ἀχιλλέως» κτλ.

Ἀπάντηση στὴν ἐκκλήση τοῦ Ποτέμκιν ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἡ γνωστὴ στοὺς ἱστορικοὺς «Ἱστορικὴ ἔρευνα περὶ τοῦ χρόνου τῆς βαπτίσεως τῆς ρωσίδος μεγάλης πριγκιπίσσης Ὀλγας» ποὺ ἔγραψε ὁ Βούλγαρης στὰ 1781 καὶ τυπώθηκε στὴν Ἀγία Πετρούπολη τὸ 1792.

Κατὰ πάσα πιθανότητα ἀκριβῶς τότε, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1781 καὶ ὀχι ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1788, γράφτηκε ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ἡ ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς περιοχῆς, ποὺ ἐνώθηκε μὲ τὴ Ρωσία μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Kužuk-Kainardži, χειρόγραφο ποὺ ἀνακαλύψαμε στὴ Δρέσδη.

BORIS FONKIČ